

Buhara emirliginiň talanan hazynasy

Category: Kitapcy,Sözler,Taryhy makalalar

написано kitapcy | 26 января, 2025

Buhara emirliginiň talanan hazynasy BUHARA EMIRLIGINIŇ TALANAN HAZYNASY

Suratdaky Buhara emiri Seýit Alymhan

Öz döwründe ýazylan resminamalar we taryhy çeşmelerden, taryhçy alymlarymyzyň soňky wagtlarda geçirilen möhüm barlaglaryndan mälim bolşuna görä, terroçy gyzyl imperiýa bolşewikleri Buhara emiriniň hazynasından tonnalarça guýma

altyn, kümüş, million-million somlyk altyn-kümüş teňneleri, gyzyla barabar başka gymmatbaha baýlyklary talapdyrlar. Alymlarymyzdan, I.Ýoldaşow we N.Haýdarowyň «Emir Alymhanyň hazynasy nirede?» Makalasynda («Fan we durmuş» žurnaly 1991, 10-nji sany) ýazmagyna görä, 1914-nji ýıldan ozal emiriň maşgalasyna degişli altyn-kümüş pullar we başgada gymmatbaha şaý-sepleriň sanawy ýazylan depderleriň özi takmynan bir ýarym alcyn (bir alcyn 70 sm deň) galyňlykda bolupdyr. Şol makalada Türküstanly aktiwistleriň öňbaşçysy hasaplanan Mahmythoja Behbudynyň redaktorlygynda çykarylan «Aýna» žurnalynyň 1914-nyjy ýylyň 25-nji sanyndan bir parça getirilýar: «Häzirki wagtda buhara emriniň eýeçiliginde bolan hazyna we mülki ýaly baýlyk, hiç haýsy döwletde bu derejede ätiýaç saklanan baýlyk bolmasa gerek. Buhara emiriniň köşklerinde saklanýan altyn-kümüş pullaryň boýy 50 alcyn, ini 20 alcyn we belentligi 8 alcynandan ybarat bolan bir dagdyr. Bu hazynadan başga-da 3 alcyn ululygykda ýene bir ýer küme hazynasy bolup, ol rus, buhara we başka döwletleriň altyn pullaryndan doldurylandyr. Emiriň altyn-kümüş pullary oňa garaşly banklarda hem saklanýar. Meselem, Çarwu begliginde emiriň 10 pud (160 kg) altyn, 1.000 puddan (16 tonna) köpräk teňneleri bar. Olardan daşary, Buhara emiriliginde altyn känleri bolup, hazyna olardan asyryň başynda gazyp çykarylan ýokary hilli gzyllar bilen doldurylypdyr». Indi şul soňky söze üns bereliň. Makalada nygtalmagyna görä, Buharada çyndanam altyn känleri kän bolupdyr. Nurata dagynyň eteklerinde Sintap, Zermitan, Muruntow ýaly sekiz sany altyn-kümüş känleri gadym döwürlerden bări mälim. Muruntowdaky altyn käninden diňe asyrymyzyň başyndan bări däl belki-de näçe yüz ýyllar bări peýdalanyp gelinýär.

Şu setirleriň awtory, özüm Muruntow altyn käniniň taryhy bilen gyzyklanyp, 1970-nji ýylyň baharynda meşhur geolog alym, akademik I.Hemrabaýewa: «Buharaň gzyly sowet döwründe ýuze çykdymy ýa-da Muruntow önem mälimdimi?» Diýen sorag bilen ýüzlendim.

Ol: «Buharanyň şan-şöhratyny äleme ýaýan, emirligi güýçlendiren onuň Muruntowdaky altynlarydyr. Gyzyl käni VIII

asyrdaky araplaryň çozuşy döwründe hem bardy. Ýöne ol gizlin syr hökmünde saklanýardy. Biz, sowet alymlary Muruntowy ellinji ýyllarda ýuze çykaryp bildik».

«Buhara emiriniň altynlary»

Atly makalaň awtorlary H.Uzakow, S.Halbaýew geçiren barlaglarynyň netijesinde emir guşbegi tarapyndan hasaba alynan baýlyklary ýuze çykardylar: ««Buhara altyny– 1,148.380 sany, rus altyny – 4,365.100 som, Gamburg guýma gzyly– 1,108 pud (17 tonna 728 kg), Gamburg guýma kümüsi – 2,844 pud (45 tonna 404 kg), rus kümüş teňneleri – 1,385 pud (22 tonna 160 kg), Buhara hazynasy– 62,834.780 sany, Buhara mis teňnesi – 731 pud (5 tonna 50 kg), rus bankynyň kümüsi --864 pud(13 tonna 734 kg) we başkalar, jemi 34 dürlü atlarda gymmatbaha zatlar hasaba alnypdyr.

Guşbegiň hasaba alan hazyna baýlyklary takmynan aşaky ýaly bahalanýar: Buhara altyny– 5 million 741900 som, rus gzyly– 4 million 378100 som, Gamburg guýma kümüşleri– 1 million 706400 som, ownuk rus kümüş teňneleri – 346200 som. Buhara teňneleri (15 teňnelik)–9 million 425217 som, Buhara mis teňnesi 4386 som, gyzyl 266592 som, gyzyl mebeller (20458 sany)–9 million 883214 som, türk altyn lyrasy– 90420 som. Daşary ýurt altynlary – 18254 som, 150 karat brilliantlar– 1 million 730600 som, gyzyl ýakutlar – 209176 som. Şaý-sepler– 9 million 500 müň som, brilliant ýüzükler we başkalar – 230400 som. Gamburg guýma kümüşleri 746590 som, gyzyl parçalary–150 müň som, kümüş parçalary – 50 müň som, jemi 73 million 252 müň 380 som bolýar.

Şuny aýratyn bellemeli, Buhara emirligindäki wezipli adamlar: Baş wezir hasaplanan guşbegi, kazy, reýis, hazynaçylar, baý söwdagärler we başka emeldarlaryňam ummansyz baýlyklary bolupdyr. Şol makalada Buhara emirliginiň kazysy Burhaniddiniň şahsy baýlygy «haryt» işinde ýygnanan resminamalaryň esasynda şeýle hasaplanýar:

Guýma Gamburg gyzyllary 38 pud (608 kg), gyzyl goş-golamlar 85 pud (1 tonna 360 kg), kümüş goş-golamlar – 30 pud (1 tonna 440 kg) guýma kümüşler – 14 pud (224 кг), brilliantlar – 920 karat, gymmatly daşlar– 14 pud. Rus tylla teňneleri– 86500

som, daşary ýurt tylla teňneleri – 4468 top (1 topda birnäçe – 10, 20, 50, 100, hatda 1.000 teňne-de bolmagy mümkün). Buhara altynlary 286014 top, Buhara teňneleri – 7 million top, Rus bankynyň kümüşleri – 128987 som (Uz MDA, OF 243-iş, 2-sahypa). «Uzbekistan edebiýaty we sungaty» gazeti, 1992, 33- sany».

Bu diňe ýekeje kazyň baýlygy. Emirlik döwründe hökmürowan bolan uly-kiçi emeldarlaryň million-million altyn teňne pullary, şayý-sepleri, gymmatbaha baýlyklary bolandygyny Sadreddin Aýny özünüň «Buhara rewolýusiýasynyň taryhy üçin materiallar» atly taryhy eserinde jikme-jik beýan edýär. Emiriň gazabyna sezewar bolan uly-kiçi emeldarlaryň baýlyklary ellerinden alnyp emirligiň gaznasyna geçirilýär.

Şol makalada gizlin resminamaň «Prawiteli» diýip atlandyrylan sahypalarynda Fruze öňbaşçylygyndaky bolşewikleriň çozusy döwründe emiriň Buharadaky gaznasyndan Moskwa äkidilen altyn, kümüş, şayý-sepler, gymmatbaha baýlyklary on, on-üçden az bolmadyk gyzyl harby wagonlardan ybarat birnäçe eşelony düzendigi nygtalýar.

Ýogsa-da, diňe Buhara däl, uly Türküstan diýary bolşewikleriň basmaçylygy döwründe ýer-bilen ýegsan boldy. Ýurduň bibaha baýlyklary merkeze daşaldy.

Meşhur ýazyjy Duşan Feýzi «Barmyň, erkinlik» makalasynda («Gülistan», 1991, 4-sany) Buharada bolşewikleriň amala aşyran rewolýusiýasy sebäpli ýurdyň baýlygy talaňa salynandygy, zähmetkeş halkyň maddy ýagdaýynyň gözgyny hala düşendigini ýazýar:

«General Fruzeniň harby bölümleri şäheri oka tutýan mahaly, generalyň özi Kogan şäherindäki minaranyň üstünde durup, dürbin arkaly küli göge sowrulýan şäheriň köşküni, metjit-medreseleri, çan- tozany al-asmana göterilýän jaýlary, halkyň ahy-nalasyny tomaşa edip durdy. Bu nähili «halasgär?» Oktýabr rewolýusiýasynyň «azatlyk» nurlary diýenimiz şulmy? Ertesi gün (1921 ýyl 3 sentýabr) guýrugyna 13 sany ýük wagony tirkelen parowoz Kogan demir ýol bekedinden Peterburga tarap rowana boldy. Bu wagonlarda Buhara köşgünden, emirligiň gaznasyndan talanan gyzyllar, altynadan ýasalan goş-golamlar, taryhy we maddy gymmatlyga eýe bolan zatlar bardy».

XIX asyryň ikinji ýarymynda we XX asyryň başlarynda Gubarýewiç Radobilski özüniň «Экономический очерк Бухари и Туниса» (СПБ. 1905) kitabynda: «Emirligiň umumy girdejisi we çykajysy 7 million som, şondan gazna 4 million som geçirilýär» diýip yazýar. S.Aýnynyň «Buhara rewolýusiýasynyň taryhy üçin materiallar» kitabynda ýazylmagyna görä emirligiň umumy girdejisi 1912-nji ýylda 30 million som ekeni. Rewolýusiýa çenli emirligiň 6 müň esgeri üçin 1 million som, müň sany göwünli esger üçin takmynan yüz müň som sarplanan ekeni. D.N.Logofetiniň «Бухарское ханство под русским протекторатом» (СПБ. 1869.) kitabynda ýazmagyna görä, girdejiler 18 million som, çykajylar bolsa 2,5 million somdan ybarat ekeni. Emma Buharada Russiýa syýasy agentliginiň ýygnan maglumatlaryna seredenimizde, 1869-nji ýylda Buhara emirliginiň gaznasynnda 7349,5 million som bolupdyr. Emir guşbeginiň maglumatlaryna gör bolsa, emirligiň ýyllyk girdejisi 3 million 345 som eken. Bu we başga maglumatlaryň birine-birine gabat gelmeýändiginden belli bolusy ýaly, Buhara emirliginiň gaznasynnyň anyk hasaby saklanmadık. Buhara emirliginiň gaznasynadan ýekeje-de abadançylyk, mekdep gurluşygy, suw çykarmak üçin gazuw işlerine, saglygy goraýış işlerine pul aýrylandygy hakynda maglumat ýok. Öz döwrüniň meşhur alymy Ahmet Danych Buharaň suwsuz ýerlerine kanal arkaly amyderýadan suw eltmek üçin hazynadan pul aýyrmaýandygyny ýazýar.

Belli bolusy ýaly, rewolýusion agdarylysykdan öň patysa Russiýasynyň golastynda bolan emirligiň çäklerinde rus banklary, söwda-satyk düzümleri, Rus-Buhara şereketleriniň paýdarlarynyň täsiri güýçlidi. Rus hökümeti Buhara emirligini ykdysady tarapdan hasda jylawlamak maksady bilen bu ýerde kagyz pul çykarmagy talap etdi. Seýit Alymhan ruslaryň nobatdaky aldawyna aldanmadı. Ol kagyz pul çykarmaga howlukmady. W.I.Leniniň ugradan M.Frunze, W.Kuýbyşew

ýolbaşçylygyndaky bolşewikler Buharany harby güýç bilen basyp alyp, sebitde Sowet häkimiýetini guranlaryndan soňra kagyz pullar çykaryldy. Buhara halk komissarlar sowetiniň başlygy Faýzulla Hojaýewiň öňbaşçylygynda 10 ýyla (1923–1933) niýetlenen 3 million somlyk pul çykaryldy. Onuň halk hojalygyny ösdürmekde, halkyň abadançylygyny gowulamakda ähmiýeti uly boldy.

Frunze, Kuýbişew ýolbaşçylygyndaky bolşewikler Buharada rewolýussion agdarylysygy amala aşyran wagtlary (1920-nji ýylyň güýzi) Buhara emiri Seýit Alymhan altyn-kümüş we başga baýlyklaryny özi bilen daşary ýurda äkidendigi barada her dürlü pikirler bar. Taryhçy alymlardan N.Ýoldaşow, N.Haýdarow, S.Halbaýewiň makalalaryda ýazylmagyna görä, Emir Alymhan özi bilen 100 arawada altyn we gymmatbaha baýlyklaryny alýar, şondan 25 arawasy Gijduwan etrabyndaky İşan köpriň ýaynda bolup geçen söweşde bolşewikleriň eline geçýär. Mundan daşary gyzyl goşun emirlige garşıy rewolýusion ýörişleriniň dowamynda Nurata, Hatyrçy, Kermana begliklerinde saklanýan 103 pud altyn we kümüş teňneleri, göwher, ýakut we başga gymmatbaha metallary ele geçirýär.

Patyşa Russiýasy döwründe, rewolýusiyadan soňky gyzyl imperiýa döwründe (1840–1991) ähli Türküstanyň mülki basmaçylar tarapyndan talaňa salyndy. ÇK, GPU, NKWD, KGB ýygnan maglumatlaryna seredenimizde, Emir Alymhan bolşewikleriň çozuşy sebäpli Buharany terk edip giden mahaly hazynasından 2.000 karat brilliant we altyn, jemi 18 halta baýlygyny özi bilen äkidýär ("Uzbekistan edebiýaty we sungaty». 1992 ýyl 14 awgust).

«Buhara emirliginiň altynlary» atly makalaň awtorlary «haryt» atly işde bir hakykat bar – diýip ýazýar. – Orta Aziýada milli bölünüşik geçirilen döwründe (1924-nji ýyl) ýerli türki halklary süýji gep-sözler bilen aldaýarlar – emirligiň mülküne mirasdüßer Buhara Şura respublikasy dargadylmagyndan esli wagtozal, ýaňy wagyz-nesihat işleri geçirilip başlanan wagtlary Moskwada şura hökümətiniň uly ýolbaşçylary tarapyndan hazyna baýlyklary hakynda hasabat toplanýar, şol resminamada Buhara Şura Sosialistik respublikasından alynan altyn, kümüş we her

dürli gymmatbaha zatlar döwlet gaznasy tarapyndan kabul edilip saklanandygy ýazylýar. Bu ýerde jemi 9 sany hasabatdaky maglumatlar umumylaşdyrylyp getirilýär:

1. 332-hasabatda: guýma altynlar- 5 pud, 12 funt, jemi altyn hasabynda- 112233 som 36 teňne.
2. 520-hasabatda: altyn - 2 pud, 12 funt, jemi 35 müň 687 som 29 teňne, altyn parçalary we altyn goşlar- 4 pud, 15 funt, jemi altyn hasabynda- 46997 som 16 teňne.
3. 500 we 519-hasabatlarda: kümüş goşlar – 224 pud, 01 funt, jemi altyn hasabynda- 61996 som 77 teňne.
4. 519 we 520-hasabatlarda: goş-golamlara dakylan gymmatbaha daşlar, jemi altyn hasabynda – 152831 som 8 teňne.
5. 322-hasabatda: rus altyn teňneleri, jemi 239693 som 91 teňne; Buhara altyn teňneleri 54 müň 331 som 72 teňne.
6. 327 we 331-hasabatlarda: Buhara teňneleri- 199 pud 39 funt (bahasy görkezilmedik) we ş.m, ýokarkylaryň hemmesi altyn pul hasabynda 3 million 168 müň 172 som 42 teňne bolýar- 0F 243 şt, (29-sahypa).

Adybelli taryhçy alym Haýdarbeg Bababegowyň ýazmagyna görä, şol gymmatçylyk döwründe bir pud un 95 teňne, tüwi 1 som 20 teňne, arpa 60 teňne, üzüm 3 som 80 teňne, bir sany semiz goýun 2 som eken. Ýokarda sanap geçilen altyn-kümüş, şay-sepleriň we çäksiz baýlyklaryň altyn pul hasabyndaky gymmatyny şuňa deňeşdirip bilmek mümkün.

Uly döwlet işgäri Faýzulla Hojaýew şol bir wagtda Buharanyň jemgyyetçilik-syýasy taryhyny bilen we Buharaň taryhyna degişli dürli eserler ýazan ussat ýazyjy alymdy: «Buharaň hökümdary Seýit Alymhanyň banklarda we haryt görnüşinde saklanýan baýlyklary 100 million somdan köpräkdir. Bu heniz hemmesi hem däl- diýip ýazýar Faýzulla Hojaýew özünüň «Taryhy ýubileyý» eserinde- Meselem, haryt görnüşinde esasan pagta we garaköli bagana görnüşinde uly baýlyklar 1919-nji ýylda, 1920-nji ýylyň başynda Angliýa ugradylandygyny we emiriň Fransuz banklarynda saklanýan pullarynyň bardygyny bilyaris. Emir gaçyp gideninde-de azyndan 10-15 million somy özi bilen

äkitdi.»

Buhara emiri Seýit Alymhanyň hökümdarlygy emirligiň hazynasyndaky çäksiz baýlyklar, million-million altyn-kümüşler hakynda Faýzulla Hojaýewden daşary Sadreddin Aýny, Abdyrauf Fitret, Abdylwahyd Manzum ýaly ýazyjylar kän kitaplar ýazdy. Esasanam S.Aýnynyň «Dohunda» romanında şol döwürdäki durmuş özünüň ajaýyp edebi beýanyny tapýar.

Mejit Hasanynyň «Ýurdyň boýnundaky gylyç ýa-da basyp alyşlar» (“Юрт бүйнидаги қилич ёки истило”) (Daşkent. «Adalat». 1997) kitabyndan alnynan makaladan gysgaldylyp terjime edildi.

Terjime eden: Saparmyrat GÜRGЕНÇЛИ. Taryhy makalalar